

הרצאה במכון ללימודים איראניים, אוניברסיטת תל-אביב:

נדודי היהודים במרחב האיראני

בן-ציון יהושע

בלימודי באוניברסיטה ביקשתי לכתוב עבודה סמינריונית על יהדי אפגניסטן מבלי לדעת למה אני מכניס את ראשי. הפרופסור המכובד שלי, ששמו שמור במערכת, אמר לי: בן-ציון, עזוב את אפגניסטן. אנחנו לא יודעים עליה דבר וחצי דבר. אין עליה חומר. קח לך תעודה מאיטליה וכתוב על אחת הקהילות שם. יש מספיק חומר ביבליוגרפי על איטליה. על אפגניסטן לא נכתב דבר ולא תמצא דבר. אודה ואתוודה, לא הבנתי למה אין חומר על יהודי אפגניסטן. הצעתי לפרופסור המכובד, שאכתוב על רב סעדיה גאון. 'טוב מאוד', אמר הפרופסור. מה תכתוב עליו? הצעתי לכתוב על הפולמוס בינו לבין חיווי הבלכי. הוא אהב את הנושא. בדלת האחורית נכנסתי לנושא האפגני וגיליתי שיש חומר רב והותר. צריך רק לנבור ולנבור, לחפש ולמצוא. זאת הייתה עבודתי הראשונה. אחריה חקרתי את מנהגי החתונה אצל יהודי אפגניסטן, עבודת שדה שרובה ראיונות. להפתעתי, העבודה זכתה להדים חיוביים לאחר שהתפרסמה בשנתון 'שבט ועם', שיצא על-ידי ועד העדה הספרדית. בעקבות העבודה החל מוזיאון ישראל, באמצעות נועם ברעם בן-יוסף, ללמוד את הנושא, לאגור מוצגים וכך יצאה התערוכה 'בואי כלה' על מנהגי חתונה של יהודי אפגניסטן. כך מספרת מעצבת התערוכה בספר התערוכה.

ככל שהעמקתי ללמוד על יהודי אפגניסטן, רק טבעי היה שאגיע ליהודי משהד באיראן, שהם אבותיה של קהילת הראת באפגניסטן ואבותיי שלי. חמש עשרה שנות עבודה הביאו לעולם את ספרי רב-ההיקף 'מנדחי ישראל באפגאניסטאן לאנוסי משהד באיראן', שיצא לאור במוסד ביאליק. רק הביבליוגרפיה של הספר משתרעת על 31 עמודים. הספר הזה בהיקף של 750 עמוד יצא לאור בשנת 1992 ואזל עד מהרה.

בעקבות הספר, נתבקשתי על-ידי קולומביה יוניברסיטי והוצאת בריל בליידן הולנד, לכתוב את הערכים על אפגניסטן ועל ח'וראסאן לאנציקלופדיה על היהודים בארצות האסלאם.

בעקבות הספר נקראתי על-ידי 'נתיב לשכת הקשר' לצאת בשליחות ממלכתית אל הקהילות היהודיות במדינות המוסלמיות של מרכז אסיה. במרחבים העצומים האלה עסקתי בבניית מרכזי הכשרה מקצועית ואולפנים לעברית לקראת עליית היהודים שישבו על מזוודות. במקביל עסקנו בחילוץ יהודים מארצות מצוקה והעלאתם לארץ, לעתים תחת אש. מטוסים נחתו והעלו יהודים. לא נותר יישוב יהודי בארצות המוסלמיות של מרכז אסיה הסובייטית, שרגלי לא דרכו שם. חקרתי, דרשתי ותיעדתי את חיי היהודים שם בראיונות ובתעודות וממראה עיני על מנהגים ומסורות. חשיבות התיעוד שלי, לדעתי, נובעת מכך שהיה זה צילום מצב בין חיי קהילה לבין פירוק הקהילה. זמן קצר לאחר מכן היישובים שתיעדתי התרוקנו מיהודיהם שעלו ארצה או התפזרו באירופה ובאמריקה.

המפגש שלי עם יהודי איראן, בוכרה ואפגניסטן עורר בי את השאלה המרכזית: מיהם היהודים האלה הפזורים על פני אלפי קילומטרים מרובעים ורחוקים פיזית זה מזה? האם יש קשר ביניהם? האם מוצאם אחד הוא? הספרים שנכתבו על הקהילות עסקו בכל קהילה בנפרד ולא התעמקו בשאלת הקשר הלשוני, האתני, התרבותי וההיסטורי שביניהן. בין יהודי המרחב האיראני על כל שלוחותיו. לראשונה הבאתי בספרי 'מאחורי מסך המשי' את שלוש הקהילות האלה באכסניה אחת.

מצאתי שיהודי המרחב האיראני: פרס-איראן, בוכרה ואפגניסטן, החיים במשולש ההישרדות הח'וראסאני, הם חטיבה תרבותית אתנית אחת על מאפייניה הייחודיים של כל קבוצה בתוכה, על המשותף ועל השונה.

הנתק המדיני בין בוכרה ואפגניסטן למדינת האם פרס הוא פועל יוצא של השלטת האמונה השיעית בפרס במאה ה-16. בשלב שני, נוצר נתק מדיני בין אפגניסטן לבוכרה על רקע מלחמות החאנים באזור.

היהודים במרחב הזה נרדפו על דתם ואמונתם לאורך דורות ועוררו את קנאת הסובבים אותם שביקשו להטמיע אותם, קודם באמונה הזורואסטריית ואחר כך באמונה השיעית. דור אחרי דור לא פסקו עלילות הדם והגזירות המשפילות נגד היהודים. כשנרדפו היהודים בצלע אחת של המשולש, הם נסו על נפשם ומצאו מקלט בצלע אחרת של המשולש. במסעות הנדודים שלהם - פעם ראינו אותם כפרסים, פעם כאפגנים, פעם כבוכרים. בצד הבריחה של יהודים, היו גירושים ממקומות שבתם והיו הגליות.

אנו מוצאים כי יהודים, ארמנים וכורדים, הוגלו בשנת 1610 מהקווקז לקזווין, לגילן ולרשת והסביבה, על-ידי עבאס ה-1. לאחר 120 שנה של התיישבות, בשנים 1747-1732 הגלה נאדיר שאה את יהודי צפון איראן, יחד עם כורדים וארמנים, אל מעוז השיעים בעיר הקדושה משהד וזאת כדי לנטרל את הרוב השיעי של משהד, שנאי נפשו של נאדיר שאה. הניב הפרסי שבפי יהודים אלה היה גולפאיגאני, גיליקי, ניב המדובר בגילן ובגולפאיגאן וגם במערב הפרובינציה של אספהאן. הם נוטלים עמם את הניב הגיליקי ואנו מוצאים שהוא רוח אצל אנוסי משהד במשהד וגם במקומות מושבם באפגניסטן ובערי מסחר אחרות. בהראת היו דוברי הראתית ויזדית והיו דוברי גליקית. כל עוד נאדיר שאה היה בחיים איש לא נגע לרעה ביהודים שנהנו מחסות, אולם לאחר מותו של נאדיר שאה, החלה מסכת רדיפות של המיעוטים הלא שיעים.

רדיפות דת מלוות בפוגרומים

חיי היהודים במרחב האיראני – פרס – בוכרה ואפגניסטן – היו חיים של רדיפות ושנאת ישראל הן במחוזות סוניים והן במחוזות שיעיים. גם כשהמניע היה כלכלי והסביבה הנוכרית קינאה בהצלחת היהודים, המגמה הייתה להשפיל את היהודים ובסופו של תהליך לאסלם אותם. סיפור אנוסי משהד בחברה השיעית מוכר יותר, אולם מעט אנו יודעים על ה'צ'לה' – יציר כפיו של אמיר בוכרה הסוני. פירוש השם 'צ'לה': חצי מוסלמי וחצי יהודי. יהודים בוכרים, בעיקר ממשפחות אמידות, הצטוו באמצע המאה ה-18 להתאסלם. היהודים זכו לכינוי גנאי ונקראו 'ג'והוד'. נגזרו עליהם גזרות משפילות ותשלום מסים שמוסלמים היו פטורים ממנו. גם גביית המס הייתה כרוכה בהשפלת היהודי. המסר היה: אם רצונך להשתחרר מההשפלה ומן המסים, עליך להתאסלם ולקיים את מצוות האסלאם. יהודים שסירבו להתאסלם הושלכו מן המינרט פוה-י קאלון אל מותם או הוטבעו במאגר מים. ה'צ'לה' חיו חיי אנוסים – הם שמרו בסתר על אמונתם היהודית וכלפי חוץ נהגו כמוסלמים. פרופ' זנ"ד מציין כי היו שלוש קבוצות של מתאסלמים: 1. מתאסלמים מרצון; 2. מתאסלמים מתוך כפייה; 3. מי שאוימו לקבל את האסלאם או למות. משערים שכאלף נפש נאלצו להתאסלם. ברגע שיכלו, רבים מהם ברחו לטורקסטן – ארצות הכיבוש של הצאר הרוסי - ושם חזרו ליהדות שלימה. מי שלא ברח ונותר לחיות כאנוס, נטמע במרוצת השנים בחברה המוסלמית. גר בשכונה מוסלמית, צאצאיו נשאו נשים מוסלמיות ונקברו כמוסלמים. בדומה לאנוסי משהד, גם ל'צ'לה' היה יתרון כלכלי חשוב בהיותם מוסלמים. הם יכלו לסחור בחופשיות גם במקומות שיהודים לא יכלו לסחור בהם וכאמור היו פטורים ממס גולגולת שהוטל על יהודים. בעוד שאנוסי משהד שחזרו

ליהדות גלויה מחקו ברבות השנים את השמות הפרטיים המוסלמיים שלהם (מוחמד איסמעיל חזר להיות מולא יחזקאל הלוי), ה'צ'לה' הבוכרים עדיין שומרים על שם משפחתם המוסלמי, למרות שחזרו ליהדות שלימה: אמינוב, בבאחאנוב, חסנוב, שמסיוף, סולימאנוף, סעידוף, רחמנוב עבד אל רחמנוב, ערבוב ועוד. ההגירה אם כן הייתה מתוך רצון לחזור ולהיות יהודים בגלוי. בסמרקנד פגשתי צאצא של ה'צ'לה, בשם אמינוב, שיודע על מוצאו היהודי ואינו רוצה להיפרד מאמונתו המוסלמית ולהתאחד עם העם היהודי.

ד"ר חביב לוי, חוקר תולדות יהודי איראן, העלה את הסברה שבמרוצת הדורות כמיליון נפש באיראן קיבלו בכפייה או ברצון את האסלאם. אפשר לקבל או לחלוק על המספר האדיר הזה, אבל לאורך ההיסטוריה של יהודי איראן תופעת האיסלום בכפייה ליוותה את חייהם. היו גם תופעות של התאסלמות מרצון או הצטרפות לבאהיים כסטטוס חברתי. תמונה עגומה על אינוס יהודים בכוח הזרוע ובריחת יהודים על נפשם מובאת בכוניקות המחורזות של באבאי בן לוטף ובאבאי בן פרהד. קרובה לזמננו היא פרשת האנוסים במשהד המוכרת יותר. ראשיתה בעלילת דם שהתפתחה לרצח, לשוד וביזה ולכפיית האסלאם. בערב פסח של שנת 1839 נרצחו 37 יהודים, רבים נפצעו, בתי-כנסת הועלו באש ונבזז רכוש יהודי רב. גרוע מכל, נגזר עליהם לקבל את האסלאם השיעי, אם חפצי חיים הם. כאלפיים נפש ברחו כעבור שנה (1840). כ-500 למרו וסרכס בטורקמניסטן וכ-1,500 להראת שבאפגניסטן לאחר ששיחדו את כהני הדת. האנוסים חזרו בגלוי ליהדותם בהראת והקימו את הקהילה האפגנית בת ימינו. עד אז חיו בהראת שבאפגניסטן קומץ דל של יהודים עניים, ללא עמוד שדרה רוחני וכלכלי. בואם של המשהדים, שהיו בעלי ניסיון במסחר בינלאומי ובתיווך בסחר בין אנגליה להודו, שינתה את מעמדם הכלכלי של היהודים ששלטו על חלק ניכר מהייצוא של אפגניסטן. היהודים ייצאו פרוות קראקול, שטיחים ופירות יבשים לאירופה באמצעות הרכבת הטראנס כספית בסמרקנד וגרפו עושר רב. כמעט ולא היו בעלי מלאכה יהודיים כי כולם עסקו במסחר, החל ממוכרי גפרורים, רוכלי סידקית בכפרים וסוחרים ברמה בינלאומית. ההנהגה הייתה מורכבת מהמהגרים ממשדה להראת. קמו ביניהם אישים בעלי שיעור קומה בכל קנה מידה, דוגמת בני משפחת סימן-טוב ומשפחת גרג'י, ששמה מעיד על מוצא אבות אבותיהם מגיאורגיה. קהילת הראת עברה מהפך. קמה לה הנהגה, קמו מוסדות חינוך, קמו בתי-כנסת, מקוואות. המנהיגות הדתית בראשות משפחת גרג'י ניהלה את חיי העדה ביד רמה בין השנים 1840 עד לעלייתם ארצה בשנת 1950 (110 שנים תמימות). הרבנות עברה מאב לבנו וחינוכם של בני רבנים הייתה בעשר דרגות גבוהה יותר מהחינוך הכלל קהילתי. הרבנים דאגו למערכת החינוך הקהילתית, להקמת בתי-כנסת, מקוואות, דיינים, שוחטים, מוהלים וחזנים.

בשנת 1856, כעבור 17 שנה לאחר חזרתם של אנוסים ליהדותם בהראת, נכבשה העיר הראת על-ידי הצבא הפרסי הקג'ארי. הפרסים לא שכחו למשהדים את עוון חזרתם של הג'דיד אל אסלאם ליהדות ובגידתם באמונה השיעית. השאה הקג'ארי נסר א-דיןמוציא צו גירוש למשהדים בהראת והם גולים מהראת למחנה ריכוז בפרברי משהד, בעיצומו של השלג הכבד, במסע הרה אסון שגבה חיי אדם וחזרתם של חלק מהם לחיק האיסלאם השיעי. מולא מתתיה גרג'י כותב כרוניקה בשם 'קורות זמנים' ומביא בזמן אמת תיאור תלאותיהם של הגולים שהושמו במכלאות של בהמות בפרברי משהד:

כל הארץ והשמים, היו דבוקים זה בזה מקור ומשלג. גם הנוכרים בכו על מצבנו. כמה בעלי מומים, טף, עניים וזקנים מתו מרעב ומצמא וקור וטורח הדרך ופחד חיל הגייסות והיו שנרמסו מתחת רגלי הסוסים אשר לא יבינו לשון, בדרך הזאת השיבו את נפשם לאל... וכמה בני אדם הימירו את דתם מרוב הצרות...היה, בר מינן, חולי ומגיפה ומתו כמה וכמה נפשות.

במחנה הריכוז שליד משהד, באב קודראת, מתו כמה מאות יהודים מרעב וממגפות, במשך שתי שנות שהייתם. היו שחזרו לאמונה המוסלמית שיעית ופדו בכך את נפשם. הבריטים זכרו חסד ליהודי הראת ומשהד, שגילו נאמנותם לאנגלים וסייעו לסוכנים בריטיים בכל דרך אפשרית, הלוא כספים, שחררו שבויים, שימשו מורי דרך והפגישו סוכנים בריטיים עם גורמים בעלי השפעה. על כך יש תיעוד נרחב בארכיונים בריטיים. הבריטים תבעו מהממשלה הפרסית להסיג את הצבא הפרסי מאפגניסטן ולהחזיר את היהודים להראת ונענו בשלילה. רק מצור ימי ופלישה בריטית לנמל בושהר, שפגעו בכלכלה הפרסית ובקשרי המסחר של פרס עם הודו, הרתיעו את הפרסים והם נסוגו מאפגניסטן ואפשרו לכלואים, לאחר משא ומתן מתיש, לחזור להראת ולחדש את החיים היהודיים בה, עד לעלייתם ארצה בשנת 1950.

משולש ההישרדות – ח'וראסאן – ארץ השמש

כשאנו מדברים על 'משולש ההישרדות' של יהודי ח'וראסאן אנו רואים בקודקוד של המשולש את בוכרה על חמש המדינות המוסלמיות שבהן חיו יהודים בוכרים: אוזבקיסטן, טג'יקיסטן, טורקמניסטן, קזחסטן וקירגיזסטן, שבעבר היו רפובליקות סובייטיות; בצלע הימנית-המזרחית של 'משולש ההישרדות' מצויה אפגניסטן ובצלע השמאלית-המערבית מצויה איראן, או בשמה הקדום – פרס. 'משולש ההישרדות' הוא אפוא כינוי למקום מושבם הלא קבוע של יהודים, שחיו במרכז אסיה. הדרך היחידה שעמדה בפני יהודים שנרדפו על נפשם הייתה

לברוח מצלע אחת לצלע אחרת בתוך המשולש שבו חיו. עד יעבור זעם. יש והשתקעו במקום מושבם החדש, ויש שנששו גם אותו לטובת צלע אחרת במשולש ההישרדות. היהודים הנרדפים חיפשו, בדרך הטבע, ביטחון אישי וביטחון כלכלי, זמני או לאורך זמן. זאת כנראה הסיבה העיקרית שהיהודים עסקו במסחר ובמקום מקרקעין העדיפו רכוש נזיל ובר מימוש.

'משולש ההישרדות' ממוקם בח'וראסאן שהיא חלק מן המרחב האיראני. האזור מוכר לנו בשמו ההיסטורי 'ח'וראסאן הגדולה', שגבולותיה לא היו קבועים והם השתנו במרוצת השנים. בכמה מקורות נאמר שגבולותיה הגיעו עד לשערי הודו הגדולה (שלפני 1947). ח'וראסאן כללה בתחומה לא רק את מזרח איראן אלא גם את כל סוגדיאנה וטרנסאוקסניה שבין הנהרות הגדולים – האמו-דאריה והסיר-דאריה שביניהן נמצאת כיום אוזבקיסטן. בימי קדם ח'וראסאן השתרעה על החלק המזרחי של האימפריה הפרסית והיא כללה את המדבר הפרסי הגדול – דַאשְט־י פֶאבֶּיר. בין הערים שנכללו בה, אנו מוצאים את נישאפור וטוס באיראן, באלך והראת באפגניסטן, מְרו-מארי בטורקמניסטן; סמרקנד ובוכרה באוזבקיסטן. בצפון היא גבלה בים הכספי ובדרום היא גבלה עם סיסטאן במזרח איראן והרי הינדו-קוש באפגניסטן.

בימינו גבולותיה של ח'וראסאן הם בצפון-מזרח איראן, רובה של אפגניסטן וחלקיהן הדרומיים של טורקמניסטן, אוזבקיסטן וטג'יקיסטן.

הגבולות העכשוויים של איראן עם שכנותיה במזרח ובצפון הם גבולות מדיניים ואינם משקפים את מרחב התרבות הפרסית, גדול המימדים, שכלל את אפגניסטן ואת חמש המדינות המוסלמיות של מרכז אסיה. הקשר בין איראן לאפגניסטן ובוכרה משתקף לא רק בשפה הפרסית על ניביה השונים, אלא בכמות עצומה של ספרים ומנהגים, המשותפים לעמי האזור. אפגניסטן, בוכרה והמדינות הדוברות פרסית במרכז אסיה קרובות לאיראן הרבה יותר מאזרבאיג'אן הפרסית, שבה דוברים בעיקר אַזֶרִית, שהוא ניב טורקי. יתר על כן, גדולי היוצרים בלשון הפרסית חיו ופעלו בח'וראסאן בתקופת הרינסאנס התרבותי-ספרותי של העמים דוברי פרסית במאות ה-9, ה-10, וה-11, בין השאר רודאקי (נפטר 940), דאקיקי (נפטר 975), ענצארי (נפטר 1039) והגדול שבכולם פרדוסי – מחבר השאה נאמה (נפטר 1020) – נחשבים לנכס תרבותי משותף לעמי ח'וראסאן רבתי.

החל מן הכיבוש הערבי של ח'וראסאן ובעיקר מן המאה ה-8 יש תיעוד יהודי - רבני וקראי -, ערבי ופרסי המעיד על התיישבותם של יהודים בח'וראסאן. יהודים התיישבו במרו-מארי, באלך ובעיר הסמוכה לה באב אל יהוד, ששמה הוסב

על-ידי הכובשים המוסלמים למאימאנה. יהודים התגוררו בגאזני, בהראת, בנישאפור, בבוכרה, בסמרקנד ובעיר הקדושה משהד. יהודים התיישבו גם בנווה המדבר של חורזם, בערים חיוה ואורגנג'. נמצאו עדויות ארכיאולוגיות ומצבות מהתקופה שקדמה לפלישה המונגולית, המעידות על התיישבות יהודית גם בח'וש ח'אק (האדמה הטובה). שעל אפיק ההרי-רוד, מזרחית להראת. גילוי הגניזה האפגנית לא מכבר במערות שבאזור באלך, מעיד לא רק על פעילות כלכלית יהודית על דרך המשי אלא גם על קיום של חיים יהודיים בסביבה הקרובה. מן התגליות אנו למדים שמבחינה הלכתית יהודי המרחב היו סמוכים על פסיקותיהם והנחיותיהם של גאוני בבל. הם הסוחרים מימנו את פעילות הישיבות בבבל ובתמורה נשלחו אליהם רבנים, חזנים, שוחטים ומוהלים.

הגירה למטרות מסחר

לא רק רדיפות דתיות ואנטישמיות אילצו את יהודי האזור להגר מצלע לצלע במשולש ההישרדות. הקיום הכלכלי מילא תפקיד חשוב בהישרדותם של יהודי המרחב. אנו נוטים לעבור מיישובים קטנים אל הבירה או אל עיר מרכזית, שבה התנהלו חיי המסחר והתרבות. אנו מוצאים שיהודים מהגרים לקאבול באוזבקיסטן, לאלמא אטא בקזחסטן, לדושנבה בטג'יקיסטן, לסמרקנד וטשקנט באוזבקיסטן וכמובן ההגירה הגדולה באיראן מן הפריפריה אל הבירה טהראן. כבר בשנת 1867 75% מאוכלוסייתה של טהראן היו תוצאה של הגירה מכפרים ומיישובים קטנים עד שהביאו להתפוצצות אוכלוסין. במפקד האוכלוסין משנת 1966 הסתבר ש54% מאוכלוסיית טהראן לא נולדו בה. מסיבות של ביטחון אישי וקידום כלכלי והשכלתי יהודי איראן, כולל האנוסים ממשהד, התיישבו בטהראן ושדרגו את מעמדם ההשכלתי והכלכלי.

מעניין לעקוב אחר נדידתם של המשהדים בעקבות מקורות פרנסה. חלק מיהודי משהד עברו מהראת לקאבול הבירה, שמאז שנת 1776 החליפה את הבירה קנדהר. קאבול, הנמצאת בין הודו דאז לבין בוכרה, אפשרה להם לשמש מתווכים בסחר צבע האינדיגו בין סוחרי הודו ליהודי בוכרה, שעסקו בצביעת בדים. הכסף הרב שהרוויחו סוחרי קאבול היהודים לא הושקע באפגניסטן אלא הוזרם הישר לבנקים במוסקבה ובלונדון. ההתחמקות מתשלום מסים והפקעת מחירים בייצור אלוהול להפקת אבקת שריפה, עוררו את חמתו של האמיר עבד אל רחמן ח'אן ובשנת 1886 הוא מוציא צו גירוש על היהודים בקאבול. רכושם הוזרם והם גורשו לתשקורגאן בצפון אפגניסטן. מהר מאוד הם נוטשים את מקום גלותם ומגיעים לסמרקנד, שעליה שלט הצאר הרוסי. הרבה ברכה מצאו סוחרי קאבול בהגלייה שהביאה אותם לסמרקנד. משפחת דווידוב, שמוצאה מאפגניסטן, הקימה בעמק פרגאנה מפעלי תעשייה ובה בעת ייצאו כותנה לרוסיה וייבאו מוצרים מוגמרים –

בדים. אפשרויות כלכליות נרחבות נפתחו בפני יהודים אלה. מהר מאוד הם עשו חייל כלכלי כסוחרים בינלאומיים. הם ייצאו לאירופה פרוות קראקול, שטיחים ופירות יבשים וייבאו מרוסיה ומסין בדים, ריהוט, כלים ומכשירים. חלקם פתחו תעשייה הקשורה בכותנה. הם הקימו מנפטות, מפעלי שמן וסבון. עושרם של הבוכרים ומי שהצטרף אליהם מהארצות השכנות היה לשם דבר. כך בנו לתפארת את שכונת הבוכרים ומבנים מפוארים אחרים בירושלים. עושרם פסק בבת אחת במהפכה של 1917 ואנוסים משהדים לשעבר שחזרו ליהדותם, באופן פרדוקסאלי נאלצו לברוח על נפשם לתחומי אפגניסטן ואפילו למשהד באיראן, שבה חזרו מחדש לחיי אנוסים לאחר 77 שנים של חיים יהודיים.

נדידה על רקע כלכלי – ערי המסחר

אחד המאפיינים של יהודי המרחב בוכרה, אפגניסטן ואיראן היא היציאה לתקופות ארוכות לערי המסחר במרכז אסיה. הגברים נעדרו מביתם לאורך חודשים ארוכים והגיעו לביתם ערב פסח וערב הימים הנוראים. שיירות הסוחרים נמשכו שבועות ארוכים והיו כרוכים בסכנות רבות של שודדים וחיות טרף. לא אחת הגיעו לעיר מגוריהם לאחר התקדש החג והרבנים מנעו מהם להיכנס העירה ולפגוש את משפחתם עד לאחר החג. הדבר גרם לתסיסה רבה ולמרד נגד הרבנים.

עם זאת, הרבנים בערים הגדולות דאגו שהסוחרים יישמרו את כל מצוות הדת. הם שלחו לערי המסחר 'כלי קודש' – דהיינו שוחטים, חזנים, רבנים ותוקעים בשופר בימים הנוראים. הסוחרים חיו בקראוואן סאראי שהיה בשליטתם המלאה ובשבתות נעלו את שעריהם של הקראוואן סאראי ואין יוצא ואין בה. משהתבססו הסוחרים בתחנות המסחר, נשיהם הצטרפו אליהם, נולדו ילדים ומן העיר המרכזית נשלח מוהל. כל כלי הקודש עסקו מעט גם במסחר והשלימו את הכנסותיהם מכספי הסוחרים.

כך למעשה קמו והתנהלו תחנות המסחר על דרך המשי במאות הקודמות אלא שהגוף המנהל והמפקח מבחינה דתית ישב בתקופת הגאונים בבבל. הם ממנו את ראש הגולה ואת ראשי הישיבות ובתמורה נשלחו אליהם 'כלי קודש' שניהלו את החיים הדתיים.

בדורות האחרונים אנו מוצאים שיהודים נוטשים את משפחותיהם ונוסעים לערי המסחר או לתחנות מסחר: אובה, אנדכ'וי, אקצ'ה, גאזני, גאזארגאה, יולוטאן, מאזאר-י שאריף, מאימאנה, מרו, סרכ'ס, קאלה-י נוב, קונדוז, שיברגאן,

תשקורגאן, והם מקבלים משלוח של 'כלי קודש' שינהלו את חיי הדת גם בערי המסחר.

אישוש לדברינו, אנו מקבלים מהנוסע אפרים ניימרק, המתאר לנו את העיר מרו (כיום בטורקמניסטן) במאה ה-19 :

נכבדיהם [של אנוסי משהד] לא אוכל לקרוא בשם פן אהיה מגלה סוד. אמנם אשר דבר לו אליהם יוכל לחקור אחריהם בשוק ניזשני, אשר שמה יבואו בכל שנה מן האנוסים האלה. ואשר דעתו רחבה יוכל להכירם, ויותר מזה ידע האיש אשר יבוא עירה מרו במסילה החדשה [הרכבת הטורנס כספית] גם יוכל לשלוח אליהם מכתבים בכתב רש"י ולשון הקודש ע"י בית הדואר אשר במרו, אם ידע שמה אחד מנכבדי העדה...

בעת הווסד העיר הזאת [מחדש] נמצאו שמה כעשרים יהודים הראתים אשר סחרו את התורכמאנים, ואחרי שיצאה הפקודה עליהם כי יעזבו את העיר אם לא יקחו חלק בבנינה, אז התאמצו ויקנו להם כברת ארץ ויבנו שמה בתים וחנויות. גם משהדים מן האנוסים נפלו עליהם, עד כי נקבצו שמה כששים מאחינו אשר בני ביתם יושבים במשהד ובהראת... ואחר באו גם מאחינו הבוכארים זעיר שם מְרָה.

המופלא בסיפור הזה, שהאנוסים של משהד לא נתקעו במשהד אלא יצאו ממשהד לצורכי מסחר לתקופה ארוכה או קצרה והם עוסקים במסחר בערי המסחר בטורקמניה, ובערים אחרות בצפון אפגניסטן ובצפון איראן. את ההורים המבוגרים, הנשים והילדים השאירו במשהד ואלה נותרו לחיות במשהד חיי אנוסים, בעוד שהסוחרים, לעומת זאת, הלכו לערי המסחר, שם עסקו במסחר והתנהגו כיהודים בגלוי. בחגים ראש השנה ובפסח הם נסעו למשפחותיהם במשהד ושם הם שבו והתנהגו כאנוסים המקיימים כלפי חוץ את חוקי האסלאם השיעי. וכך חוזר חלילה.

מספר ארמיניוס ומברי על פגישתו בעיר הראת עם אחד האנוסים שסחר בעתיקות בהראת. נוצר קשר יפה בין המשהדי שהתנהג כיהודי בהראת לבין ארמיניוס ומברי. יום אחד פגש ומברי את היהודי הזה במשהד ופנה אליו בידידות: שלום יהודי!

האיש המזועזע, אמר לומברי: פה במשהד אני מוסלמי. אל תקרא לי יהודי, כי אני עלול לשלם בחיי.

גירוש יהודים והגלייה

האוריינטציה האיראנית והאפגנית הייתה פרו-נאצית בימי מלחמת העולם השנייה, אולם כבר עשרות שנים קודם לכן, בדומה למושבות של הטמפלרים בארצנו, היו מושבות של גרמנים באזור הזה באצטלה שגרמניה הנאורה באה לסייע למזרח הנחשל. הגרמנים הקימו מוסדות חינוך, בתי חולים. דור שלם של אפגנים למד גרמנית ורבים נסעו לברלין, למדו באוניברסיטאות גרמניות ואימצו אוריינטציה נאצית. המצב לא היה שונה באיראן. רזא שאה הודח מכס המלוכה בשנת 1941 בשל האוריינטציה הגרמנית שלו. בעקבות הפלישה הרוסית והבריטית לאיראן הוא הודח ובמקומו עלה בנו מוחמד רזא שאה פהלווי.

כבר במלחמת העולם הראשונה ובעיקר במלחמת העולם השנייה מגיעים לאיראן ולאפגניסטן מאות סוכנים גרמניים, שעסקו בהסתה של שבט בשבט על הגבול עם בריטניה בהודו. פוצצו בארות נפט בשליטה בריטית, כ-6000 לוחמים משבטי וזיריסטן פשטו בהנחייה גרמנית אל תחומי הודו. בו בזמן יזמו חדירות של הרס וחורבן לתוך תחומי ברית המועצות. הם הכשירו וציידו את הצבאות בשימוש בנשק מודרני, הכשירו מודיעין, צבא, משטרה ומשטרה חשאית. הכוונה הבסיסית הייתה לרתק כוחות רוסיים ובריטיים כדי להקל על הלחץ באירופה. הם ביקשו למשוך מארצות מרכז אסיה חומרי גלם, נפט ומחצבים. קודם צאתם לשטח, הסוכנים התאסלמו בברלין ולמדו את שפת ארץ היעד.

הפלישה הרוסית והבריטית באוגוסט 1941 לתחומי איראן ומעצרים של מאות הסוכנים והגלייתם להודו, הייתה אות אזהרה לאפגנים שעצרו את הסוכנים והסגירו אותם לידי הבריטים. הסוכנים ישבו במחנות שבויים בהודו עד תום המלחמה. קודם סילוקם של הסוכנים הגרמניים, הם שימשו יועצי צללים לשרים ולמנהלי משרדים ועל פיהם יישק דבר.

היהודים נושלו מפרנסותיהם, כלומר לא יכלו לסחור עם העולם. עד אז עיקר הייצוא באפגניסטן היה בידי יהודים. סגירת שערי המסחר השאירה את הסוחרים היהודים עם מלאי גדול של פרוות ולפשיטת רגל. מרכז הסחר והייצוא עבר לברלין. יהודים הורחקו מערי המסחר ורוכזו בכמה ערי מפתח, מתוך רצון לשלוט ביהודים ולעשות בהם כחפצם. בבאלך נמחק הגטו היהודי ונסללו כבישים על בתי היהודים. היהודים הוצאו לגור בשדות הפתוחים בתנאי אקלים קשים ממש. השלטונות הציעו להעביר את הנשים ואת הילדים לבתי מוסלמים מתוך הנחה שיתאסלמו. היהודים הגיעו לפת לחם.

בריחה מברית המועצות לאיראן ולאפגניסטן

המדיניות הכלכלית החדשה של לנין (הנא"פ) ותוכנית החומש של סטלין בשנות השלושים הביאה לחשיפת הרכוש היהודי ולהחרמתו. אלפי יהודים בוכרים ברחו לאיראן ולאפגניסטן מתוך כוונה לקבל סרטיפיקטים ולהגיע לארץ ישראל. רבים מן הבורחים נטשו אחריהם אישה עגונה וילדים ללא אמצעי קיום. הבוכרים ניסו להיקלט במסחר באיראן ובאפגניסטן לתקופת מעבר, למורת רוחם של סוחרים מקומיים או סוחרים הודים שפעלו באזור. סידרה של הלשנות ועלילות דם החמירה את מצבם הקשה בלאו הכי של היהודים הבוכרים ושל היהודים המקומיים. יהודים הואשמו בריגול לטובת ברית המועצות ולטובת בריטניה והושלכו לכלא. יש ששילמו בחייהם והסרטיפיקטים בוששו להגיע. הפתרון יכול היה להיות עלייה המונית, אולם הזעקות למוסדות העלייה היו לרוב זעקות שווא וההעדפות לעלייה היו אחרות. גם כשקמה מדינת ישראל מחלקת העלייה לא הזדרזה להעלות את יהודי האזור. המשהדים נחשדו בממזרות ורק הרב הראשי בן-ציון מאיר חי עוזיאל אישר את העלאתם וקבע שהם יהודים כשרים. יהודים מאפגניסטן מתחננים שיעלו אותם ארצה.

איגרת שנשלחה מאפגניסטן בלשון העברית מצביעה על שליטתם המוחלטת בלשון העברית ובעיקר על הבנתם של היהודים לגבי תופעות האנטישמיות של זמנם: לאחר הקמת המדינה. הבריחה מהגולה נבלמה כי בארץ הם לא עמדו בראש הרשימה לעלייה.

בכל מקום שאנו פונים – עין המלכות. וגם עם הארץ הזו מביטים עלינו לרעה. ואם תתמהו שבמאה ה-20, אחרי מלחמת העולם השנייה, נשארה מדינה אנטישמית ופאשיסטית כזו בעולם, התמיהה אינה כל כך גדולה, מאחר שידוע להוד כבודכם – אנשי הסוכנות היהודית – שבעולם הדמוקרטי והמוסרי והתרבותי של יבשת אירופה קרה ליהודי גרמניה ואוסטריה וכו', שואה גדולה של הרג שישה מיליון מאחינו שנהרגו בידי הטמאים הנאצים שעד עתה לא נרפאו ממכתם. אנו בגלות ישמעאל, עם פרא ובלי תרבות, על אחת כמה וכמה שכולנו בסכנה גדולה, סכנת נפשות, מעת אשר דרך כוכב מיעקב, מיום שקמה הממשלה הראשונה לעם ישראל נהייתה שנאתם אלינו כפל כפליים.

עקורים מוצאים מקלט במרכז אסיה

המונחים 'ילדי טהראן' וצבא ANDRES' מוכרים בהקשר של איראן. איראן שימשה ארץ מעבר לצבא אנדרס הפולני. בין המתגייסים לצבא זה היו אלפי יהודים, שחיפשו דרך להשתחרר ממחנות הכפייה ולעזוב את ברית המועצות. מספרם הרב של היהודים, בעיקר ביחידות הראשונות, עורר חשד והתנגדות מצד הפולנים. לעתים קרובות היו יחסים מעוררים בין החיילים היהודים לבין קציני הצבא והופנו נגדם טענות הגובלות באנטישמיות, כמו על "התנהגות בלתי לויאלית" של היהודים בזמן הכיבוש הסובייטי. לאחר מכן נפסלו יהודים רבים שביקשו להתקבל לצבא עקב מוצאם. עלתה הצעה שלא יצאה אל הפועל להקים במסגרת הצבא "לגיון יהודי" נפרד. משפחותיהם של כמה מאות מהחיילים היהודים הצטרפו לצבא במסעו לארץ ישראל, איתם גם באו 716 ילדי טהראן. בהגיעם לארץ ערקו חיילים יהודים רבים ונשארו בארץ ישראל כמעפילים בלתי לגליים. אחד החיילים בצבא אנדרס היה מנחם בגין. בהגיעו ארצה קיבל חופשה מצבא אנדרס ונתמנה למפקד ארגון האצ"ל. הפולנים קראו לו לחזור לשירות ואילו חבריו באצ"ל קראו לו לערוק, אך הוא סירב וחזר לשירות. רק לאחר ששוחרר כדין חזר לשמש מפקד האצ"ל.

הפלישה הגרמנית למזרח אירופה ולרוסיה הביאה בשנים 1941-1943 לבריחתם של מאות אלפי עקורים אל מרכז אסיה, ביניהם עשרות אלפי יהודים, בבקשת מקלט. המדינות המוסלמיות נתנו מקלט ליהודים כמיטב יכולתם הדלה.

אלפים רבים מהם בעיקר ילדים מתו מרעב, מקור, ממגיפות ומתת-תזונה. בתום המלחמה אלפי חזרו לפולין, אך עשרות אלפים יהודים נותרו לחיות בתחומי המדינות המוסלמיות של מרכז אסיה. בשנת 1991 לאחר עצמאותן של הרפובליקות הסובייטיות 80% מתוך 100,000 היהודים שחיו בטשקנט היו אשכנזים.

בעוד שהבוכרים התבוללו באופן מזערי, היהודים האשכנזים התערו היטב בחברה הרוסית, רכשו השכלה ונקלטו במשרות רמות כמנהלי מפעליים, רופאים, מהנדסים, כלכלנים, קצינים בכירים בצבא, במשטרה ובקג"ב.

הורדת מסך הברזל ופתיחת שערי ברית המועצות לעלייה העניקה ליהודים, סוף סוף, אדמה יציבה מתחת לרגליהם.

עד כה דיברנו על הגירה בשל רדיפות דת ודיברנו על הגירה מטעמים כלכליים ושיפור הפרנסה.

אנו עדים לתופעה קשה של רעב, שמביאה יהודים לחפש מזון למחייתם. אפרים ניימרק מספר על הרעב הכבד בהמדאן, בשנת 1876, שהפיל חללים ויהודי אירופה נרתמו לעזור לקהילה, בעוד שעשירי העדה לדברי ניימרק לא סייעו לרעבים. לא אחת הרעב היה מלווה ברדיפות דת ובמגיפות. היהודים נצטוו להמיר את דתם או לעזוב את מקום מושבם. נראה שהעלייה לארץ לא הייתה רק פועל יוצא של אהבת ציון ומשיכתה של ארץ ישראל אלא גם דחיקת הגולה – רדיפות, רעב ומגיפות. בשנת 1871 פורץ רעב כבד ביזד. כבר בשנת 1848 בנימין השני מצא ביזד 150 משפחות יהודיות השרויות בסבל רב ונזקקו לעזרת יהודי בריטניה. יהודים מיזד מהגרים בעקבות הרעב להראת, שבה הייתה קהילה יזדית.. אברמוביץ, נציג הג'וינט באיראן דיווח כי הג'וינט סיפק מדי יום ארוחות לכ-180 ילדים וביגוד לכ-200 תלמידים. כ-30 מילדי הקהילה היו נגועים בגזזת. תופעות של רעב ומגפות הן נחלת אזורים רבים ותקופות רבות. בשנת 1892 פרצה מגפת דבר ואבעבועות במרו ורבים מבני העיר יהודים ולא יהודים נספו. מי שהיה בעל אמצעים נטש את העיר הנגועה וחיפש מקלט במקום בטוח יותר.

אם נעקוב אחר נדידתם של יהודים אלה, שראשיתה הגלייה מהקווקז לצפון איראן ומשם הוגלו למשהד, וממשהד הגיעו להראת שבמערב אפגניסטן ומשם לקאבול שבמזרח אפגניסטן ומקאבול הגיעו לסמרקנד והיו לגורם דומיננטי לכל מקום שהגיעו אליו. מסמרקנד הם בורחים בעקבות התוכנית הכלכלית של לנין ותוכנית החומש של סטלין ולא להאמין – אחרי כמה דורות הם לובשים את אצטלת האנוסים מחדש וחיים במשהד. – איך נגדיר יהודים אלה? קווקזים – משום מוצאם? פרסים-איראנים – בשל מגוריהם בקזווין ובמשהד? אפגאנים – בשל מקום מגוריהם בהראת, קאבול ותשקורגאן? בוכרים – בשל מגוריהם בסמרקנד? או אולי נקרא להם ארצישראלים – כי חלקם לקחו חלק בבניית שכונת הבוכרים בירושלים ולימים חלקם ירדו מן הארץ לטובת מסחר באירופה ובאמריקה?

בכל מקרה, יהודים נודדים אלה הם בני המרחב האיראני הדובר פרסית. הם נדדו לאורך כל ההיסטוריה שלהם, מרצון או מכפייה.